

Драгомур Йорганов / Dragomir Yordanov

ТЕРИТОРИАЛНИЯТ СПОР ЗА ГРАД ВИДИН И ВИДИНСКО – ЕДИН СЛАБО ПОЗНАТ ЕПИЗОД ОТ ИЗТОЧНАТА КРИЗА ОТ 1875–1878 г.

The Territorial Dispute Regarding the Town of Vidin and Vidin Province – A Little Known Episode of the Great Eastern Crisis of 1875–1878

Summary: During the Great Eastern Crisis of 1875–78, a territorial dispute occurred about which little to nothing has been written in Bulgaria so far – one regarding the future nationality of Vidin town and Vidin Province (an important borderland region of modern-day Northwestern Bulgaria, but still a part of the Ottoman Empire at the time). The region’s neighbors Serbia and Romania both made their claim, each presenting their demands regarding the dominion, while Russia – whose position would largely determine Vidin Province’s nationality – hesitated for a long while which side to take. In the end neither claimant received sovereignty over the area and instead it become part of the newly established Bulgarian state, as per the demands of its predominantly ethnic Bulgarian population, thereby forming an important part of modern Bulgaria’s national territory.

Key words: Great Eastern Crisis of 1875–78, Territorial Dispute, Vidin and Vidin Province, Serbia, Romania, Russia.

По време на Източната криза от 1875–1878 г. възниква един териториален спор, за който до момента не е писано детайлно в България – този за бъдещата държавна принадлежност на гр. Видин и Видинско. Тогава към този важен граничен район, който по онова време е част от Османската империя (но също така принадлежи и към българското етническо землище), предявяват сериозни претенции неговите съседи – княжествата Сърбия и Румъния.

Въпросът е важен и заслужава да бъде изследван и популяризиран. Целта на настоящата статия е да обърне по-сериозно внимание върху него.

В началото е необходимо да бъдат направени някои важни историко-географски уточнения.

Към 1875 г. в административната система на Османската империя съществуват две отделни административни единици с център гр. Видин – Видинският санджак (разпростиращ се на изток до р. Искър) и Видинската каза (обхващаща само най-близката до града територия). В старите документи от времето на Източната криза обаче под „Видинско“ обикновено се има предвид не точно определена османска административна единица, а един географски

район, чиито граници не съвпадат изцяло с дадени административни граници. Той се разпростира на изток приблизително до линията, образувана от градовете Лом, Монтана и Берковица, обхващайки две съвременни административни области в Република България – Видинска и Монтанска. На юг граничи с билото на Западна Стара планина, на запад – със Сърбия, а на север – с р. Дунав и Румъния. В така очертаните граници Видинско заема площ от около 5000 кв.км.

По онова време Видин е главният опорен пункт на османската власт в Северозападна България. Той е едновременно граничен град (разположен на самата граница с Румъния и в близост до границата със Сърбия) и пристанище на р. Дунав, което му придава определена специфика. Видин разполага с мощна крепост и силен военен гарнизон и е важен елемент в отбранителната система на Османската империя на Балканите (и в частност в Северна България). Той охранява северната имперска граница едновременно срещу Румъния, Сърбия, Австро-Унгария и Русия, тоест притежава голямо военностратегическо значение.

Важно е да се отбележи, че в почти всички стари географски политико-административни карти от XIX в. гр. Видин и неговият район са изобразени като влизачи в състава на историко-географската област България (Дунавска България), обхващаща Мизия, Добруджа, Поморавието и Софийско. А в почти всички етнографски карти от онова време, той е изобразен като населен главно с българи, което напълно съответства на тогавашната действителност. Като цяло тогава както българите, така и огромната част от чужденците с пълно основание разглеждат гр. Видин и Видинско като неразделна част от България, от българските земи.

Според руския сборник „Материали за изучаване на България“ от 1877 г. (позоваващ се на официални турски данни от 1874 г.) във Видинския санджак живеят общо 168,823 мъже, от които 121,279 (71,8%) са българи. На второ място по численост са турците (20,492), а на трето – власите (14,690)¹.

През 1833 г. Сърбия присъединява областите Тимошко и Ключ и приближава значително своята източна граница до гр. Видин. След споменатата година конфигурацията на границите е такава, че Видинско се превръща в турски клин, разположен между Сърбия и Румъния, който разделя двете съседни княжества. Затова не е учудващо, че у последните възникват териториални претенции към него. Избухването на Източната криза през 1875 г. (и особено на Руско-турската война от 1877–1878 г.) предоставя удобна възможност на княжествата да осъществят своите намерения.

След тези историко-географски уточнения е необходимо да се направи преглед на наличните в България стари източници от периода на Източната криза, в които се споменават гр. Видин и Видинско. Те осигуряват важна информация за претенциите на Сърбия и Румъния, както и за намеренията на Русия.

Видинско заема важно място в експанзионистичните планове на Сърбия.

В началото на януари 1878 г. сръбското държавно ръководство решава да поиска присъединяването към сръбската държава на целия Косовски вилает,

както и на Видинско. Тези претенции са съобщени на руснаците, които получават и карта с тях. В нея новата източна граница на Сърбия пресича Западна Стара планина източно от Гинския проход, минава източно от с. Комошица и достига до р. Дунав в една точка източно от гр. Лом (тоест сръбската държава получава градовете Видин, Кула, Лом и Белоградчик)².

На 24 януари 1878 г. сръбският митрополит Михаил пише в писмо до ръководителя на руските славянофили И. С. Аксаков следното:

„Дайте ни прозорец на Адриатическо море и на Дунав при Видин, присъединете ги към Сърбия“³.

След подписването на Одринското примирие на 31 януари 1878 г. по заповед на сръбския княз Милан полковник Йован Драгашевич изготвя нова карта, в която сръбските претенции са редуцирани. В нея обаче Видинско отново е изобразено като част от Сърбия⁴.

По време на мирните преговори между Русия и Османската империя Сърбия за пореден път предявява претенции към Видин, но руският представител граф Н. П. Игнатиев решава градът да се даде на България. В своите записки той пише:

„Що се касае до Видин, то Игнатиев обясни на Катарджи (сръбският пратеник, бел. на авт Д. Й.), че румънското правителство извява претенции за този град, крепост и околности, позовавайки се на наличието на няколко румънски селища. Предвид противоречивите претенции ние решихме да присъединим Видин към България поради несъмненото мнозинство на българското население и като най-естествена последица от прекратяването на турското управление“⁵.

По време на Берлинския конгрес през юни 1878 г. сръбският представител Йован Ристич възлага на полковник Драгашевич задачата да разработи няколко различни проекта за бъдещите граници на Сърбия. Според първия от тях (който е и най-максималистичен) гр. Видин и Видинско се присъединяват към сръбската държава, като в този район новата граница се спуска от Стара планина от караула (граничният пост) Суви Кладенац, минава между реките Видбол и Арчар и достига до р. Дунав близо до съвременното село Цар Симеоново⁶. Тази сръбска претенция е по-ограничена в сравнение с претенциите на Белград от началото на 1878 г., защото оставя на България градовете Лом и Белоградчик. Но се оказва нереалистична и не е взета под внимание на конгреса.

Когато окончателно става ясно, че Сърбия няма да получи гр. Видин, тя се опитва да задържи незаконно за себе си (в противоречие с постановленията на Берлинския договор) една малка териториална ивица източно от долното течение на р. Тимок. Но нейният опит е неуспешен – през юни 1879 г. сърбите са изтласкани оттам от руснаците⁷.

Тук трябва да се отбележи, че сръбските претенции към гр. Видин и Видинско са упорити и дълготрайни, те се запазват и проявяват отново с пълна сила

по време на Сръбско-българската война от 1885 г., както и по време на Парижката мирна конференция след края на Първата световна война (през 1919 г.).

Присъединяването на Видинско е цел и на Румъния.

На 15 май 1877 г. руският дипломат А. Нелидов пише от Букурещ на граф Игнатиев:

„От друга страна, румънците не желаят да присъединяват към себе си славяни, а островите в Делтата (Дунавското устие), без Добруджа и Бесарабия, биха били за тях отделни нищожни късчета. В настоящата минута те поглеждат към триъгълника, съставен от Дунав, река Лом и сръбската граница“⁸.

Цитатът е много важен, защото очертава границите на румънските претенции.

Румънците се преструват на изненадани от руската претенция към тяхната област Южна Бесарабия, съобщена им официално от граф Игнатиев през януари 1878 г., макар че са предупредени за нея още през 1875 г. Отначало те отхвърлят упорито всякаква мисъл за отстъпка, но след като графът ги информира, че решението на императора е окончателно и не подлежи на промяна, предявяват претенции за солидни териториални компенсации в замяна на областта – настояват да получат не само делтата на р. Дунав и Северна Добруджа, но също така и Средна Добруджа до една линия южно от градовете Силистра и Мангалия, както и гр. Видин с неговата околност (вероятно до р. Лом). По този повод граф Игнатиев пише:

„За да бъдем справедливи, според него (Когълничану, бел. на авт. Д. Й.) следвало да прибавим към Добруджа Мангалия и Силистра, особено последната, тъй като в този град живеели по неговите думи значителен брой румънци. Както уверява Когълничеано, в Силистра има църква и румънско училище, които в далечни времена са принадлежали на румънските князе. Освен това искаше за Румъния, допълнително към Добруджа, град Видин с околностите“⁹.

Но графът не е доволен от прекомерните румънски претенции към чисто български земи:

„Аз категорично отхвърлих последната претенция, като заявих, че тъй като и сърбите могат да поискат за себе си Видин, то за да се избегнат пререканията между единоверни княжества, **решихме да оставим Видин на българите, които всъщност единствени имат неоспоримото право на този град**“¹⁰.

Румънците се отказват от Видинско, но претендират упорито за Северна Добруджа.

Интересно е да се отбележи, че Видин е подложен на обсъждане и по време на мирните преговори между Русия и Османската империя в Сан Стефано. Там турският представител Сафет паша предлага градът да бъде даден на Румъния. В телеграма до Петербург от 3 февруари 1878 г. граф Игнатиев пише:

„Той (Сафет паша, бел. на авт. Д. Й.) предлага да се даде Видин като възнаграждение на румънците“¹¹.

Вероятно тогава целта на пашата е да създаде конфликт между българите и румънците (а може би и между сърбите и румънците). Той е наясно с румънските претенции, които решава да използва в интерес на Османската империя.

Важно е да се отбележи, че по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. източната половина на Видинско (покрай р. Дунав) е освободена от румънската армия, а западната половина (покрай р. Тимок и Западна Стара планина) е завзета от сърбите. Този факт като цяло увеличава претенциите на Сърбия и Румъния към Видинско. И особено тези на сръбската държава, която тогава много разчита на принципа на фактическата окупация (тя желае да присъедини към себе си като минимум всички територии, които е окупира по време на войната).

Претенциите на Сърбия към Видинско се основават главно на географски, икономически и военностратегически аргументи – районът ѝ е необходим главно, за да „закръгли“ своята източна граница и за да придобие важното за нея пристанище Видин (официалната сръбска пропаганда обявява населението на района за сръбско, което не отговаря на истината). Претенциите на Румъния, от своя страна, са аргументирани до голяма степен с наличието във Видинско на влашко население. Такова там действително съществува, но то е компактно и преобладава само по дунавското крайбрежие на север от гр. Видин и по долното течение на р. Тимок – във всички останали части от Видинско доминира българското население.

Следователно по отношение на влашването над Видинско двете съседни княжества се явяват конкуренти помежду си, между тях фактически възниква териториален спор. Тогава Сърбия не желае да допусне румънците във Видин, защото градът и неговият район са удобен плацдарм за евентуална по-нататъшна румънска експанзия към Ключ, Тимошко и областта до р. Велика Морава – територии в източната част на сръбската държава, в които живее значително влашко население.

Важно е да се отбележи, че в исторически план нито Сърбия, нито Румъния някога са властвали над гр. Видин, той винаги е бил част или от средновековна България, или от Византия, или от Османската империя (с изключение на кратък период от време през XIV в., когато е под управлението на Унгария). Поради тази причина най-справедливият и логичен тогава вариант (както отбелязва и граф Игнатиев) е градът с неговия хинтерланд да влязат в границите на бъдещата свободна българска държава. По време на Източната криза от 1875–1878 г. обаче присъединяването на Видин към България е поставено под въпрос.

Върху съдбата на гр. Видин и Видинско оказват влияние две от тогавашните Велики сили – Русия и Австро-Унгария.

Русия е добре запозната с претенциите на Сърбия и Румъния. Понеже това са две много важни за нея държави (потенциални нейни съюзници), тя

известно време обмисля исканията им. Дори би могло да се каже, че северната империя фактически поема ролята на арбитър в техния териториален спор. Проблемът, пред който е изправена е, че ако едното княжество бъде облагодетелствано чрез присъединяването на Видинско, другото автоматично ще бъде ошетенено. А в случая тя трябва да вземе предвид и интересите на българите.

Поради претенциите на балканските княжества Русия разработва няколко различни работни проекта за нови граници, между които трябва да избира. За съжаление наличните у нас руски източници не осигуряват достатъчно подробности за тях. Но може да се предположи че проектите, предвиждащи откъсването на Видинско от България, са дело главно на западofilите сред руския елит, чийто лидер по онова време е канцлерът княз Горчаков. Вероятно славянофилите начело с граф Игнатиев, като цяло желаят Видин да остане за България – за това сочат например данните за преговорите на графа в началото на 1878 г. с румънците и сърбите, по време на които той категорично настоява градът и неговият хинтерланд да останат български. Но това е само един предварителен извод, защото въпросът се нуждае от по-нататъшно изследване за придобиване на по-сигурни данни.

През октомври 1876 г. българският вестник „Български глас“ публикува информация, че руският вестник „Руский мир“ е поместил проект за нови граници на Балканите, според който Видинско се дава на Румъния заедно с част от Добруджа:

„Руският мир“, който е един от най-горещите славянски журнали, е направил и обнародвал програмата на бъдещата свободна България. Този вестник дели границите на нашето отечество така: „Гърция ще получи Епир, Тесалия и част от българска Македония. Ромъния – част от Добруджа и Видинският окръг“¹².

В проекта не се уточнява коя част от Добруджа трябва да се даде на Румъния, но най-вероятно става дума за Дунавската делта. Но какво означава в случая „Видински окръг“ – Видинският санджак или Видинската каза? По принцип руснаците назовават санджака губерния, казата окръжие, а нахията околия. Следователно най-вероятно се има предвид казата.

В записка до Великия княз Николай Николаевич от 6 юни 1877 г., барон Жомини (помощник и сподвижник на руския канцлер княз Горчаков) пише:

„От наша гледна точка би било напълно удобно да се присъедини делтата на Дунав към България. Но против това би въстанала Европа, тъй като – какво не биха говорили и вършили – България в очите на публиката винаги ще бъде смятана почти една с Русия. За да се избегне неудовлетворението на Австро-Унгария и Германия, които непременно ще бъдат подклаждани от Англия, като че ли ще бъде най-удобно да присъединим делтата на Дунав към Румъния, а Добруджа към България. Ако към делтата на Дунав прибавим още Видин с неговия окръг, то Румъния ще бъде достатъчно възнаградена“¹³.

Обсъждан е и вариант Видинско да бъде присъединено към Сърбия. В дневника си за 10 януари 1878 г. българинът Тодор Бурмов, който тогава служител в администрацията на княз Черкасски, пише:

„... Там беше и генерал Кренке (в бележка под линия – В. Д. Кренке, генерал-лейтенант, началник на военните съобщения в действащата армия), който разказваше слухове за условията на мира. България, Босна и Херцеговина – казваше той – ще бъдат васални княжества, както преди Румъния и Сърбия, които сега ще бъдат обявени за независими. Добруджа ще се присъедини към първата, а Видински окръг – към втората. Стара Сърбия ще се уголеми и с Нишкия окръг“¹⁴.

Скоро след подписването на Санстефанския мирен договор в руския вестник „Новое время“ е отпечатана статия на руския автор Майков „Сръбско-българските граници“. В нея се посочва, че договорът ще превърне сърбите в непримирими врагове на България, защото предоставя на последната обширни територии, влизали някога в състава на средновековна Сърбия. Авторът ѝ твърди, че сръбската държава е трябвало да получи градовете Видин (необходим ѝ като защитно укрепление срещу Унгария), Берковица (защото в него има сръбски паметници), София (наричана от сърбите Сърбица), Баня, Кюстендил, Кратово, Щип, Струмица, Прилеп (защото в този град е живял Марко Кралевич), Дебър, Скопие, Призрен (те са били сръбски епископати), Косово (заради битката от XIV в.) и др. Майков признава, че населението на тези градове и райони е главно българско, но според него това не отменя историческите права на Сърбия над тях¹⁵.

Заради претенциите на Румъния, Руската империя обвързва съдбата на Видинско с тази на областите Южна Бесарабия и Северна Добруджа.

В навечерието на войната с Османската империя Русия твърдо желае да си възвърне областта Южна Бесарабия, изгубена през 1856 г. Но понеже е наясно, че това неизбежно ще провокира недоволството на Румъния, Северната империя търси начин да компенсира своята югозападна съседка. Тогава пред нея съществуват (според мнението на автора на настоящата статия) два основни варианта – да ѝ даде или Северна Добруджа с Дунавската делта, или Делтата с Видинско.

Вторият вариант (за който споменава в своята записка барон Жомини) е по-изгоден за Русия и неговата същност е следната. Понеже Румъния ще изгуби своя излаз на Черно море чрез Южна Бесарабия, Русия ще ѝ осигури друг излаз – чрез Дунавската делта. Добруджа е много важна за Русия територия, която ѝ гарантира обща граница със свободна България и ѝ осигурява достъп до Цариград и Проливите по суша, поради което тя не трябва да се дава на Букурещ. Румънците могат да получат само Дунавската делта, защото тя няма да има пряка териториална връзка с останалата част от румънската територия – на запад от нея е районът на гр. Исакча, чрез който България ще граничи пряко с Русия (междувременно възвърнала си Южна Бесарабия). Така, от една страна, Румъния ще получи морско пристанище (Сулина), а от друга – ще се създаде сухопътен коридор, свързващ Русия с България. Но Делтата е малка по площ територия, само 2700 кв.км. а Южна Бесарабия е 9500 кв.км.

Следователно е необходима и друга компенсация за Букурещ. А щом Букурещ претендира за Видинско, отначало Русия вероятно е склонна да го даде – може би до р. Лом, а може би дори и до р. Огоста (защото територията до Лом е твърде малка, а до Огоста вече е достатъчна, тоест вече се дава равна по размер компенсация, като тук се прибави и Делтата). В случая за Русия Видинско е по-маловажно от Северна Добруджа.

В крайна сметка обаче през 1878 г. (според договорите от Сан Стефано и Берлин) се осъществява не вторият, а първият от двата горепосочени варианта. Причините Русия да се откаже от присъединяването на Северна Добруджа към България и на Видинско към Румъния не са съвсем ясни. Възможно е руснаците сами да са игнорирали втория вариант, например защото сред руския елит се налага мнението на граф Игнатиев, който основателно смята гр. Видин (и неговият район) за чисто български.

По онова време Русия обмисля и вариантът Видинско да се даде на Сърбия. Вероятно целта е Белград да получи по-обширни териториални придобивки заради участието си в Руско-турската война на страната на Петербург. Възможно е този вариант да е бил обсъждан, защото Сърбия е много важно за Русия приятелско славянско княжество и за руснаците тогава вероятно е по-изгодно Видинско да премине по-скоро към него, отколкото към Румъния (която е по-несигурен съюзник на Петербург, клонящ към Австро-Унгария). Но той също не се осъществява.

При определяне съдбата на гр. Видин и Видинско през 1875–1878 г. оказва влияние още един (при това немаловажен) фактор – Австро-Унгария. Това не е изненадващо, защото тогава районът е разположен близо до територията на въпросната империя и тя не е безразлична към него.

В края на януари 1878 г. представителят на австро-унгарското правителство Цвиденек уведомява румънците, че Австро-Унгария никога няма да приеме евентуално присъединяване на гр. Видин към Румъния¹⁶. Явно тогава Виена е добре запозната с претенциите на Букурещ към града, въпреки че тогава те не са предявени в никакъв официален документ. Възниква въпросът защо империята реагира по този начин? Най-вероятно тя се страхува от възможността Румъния да овладее двата бряга на р. Дунав, което би могло да застраши свободното корабоплаване. А тогава тази река е много важна транспортна артерия за прокарване на австро-унгарското влияние (икономическо, политическо и културно) на Балканите (което трябва да бъде гарантирано и в свободна България, с която Австро-Унгария няма обща граница). В случая позицията на Виена е от полза за българите, защото помага за блокирането на румънските претенции.

В крайна сметка гр. Видин и Видинско влизат в границите на свободната българска държава. Но изглежда опасността през 1877–1878 г. те да бъдат откъснати от нея е сериозна. А едно подобно откъсване би имало тежки последици за българите и най-вероятно би било необратимо.

БЕЛЕЖКИ/NOTES

- ¹ **Материали для изучения Болгарии.** Часть вторая, выпуск IV. Букарещь, 1877, с. 95.
- ² **Ристић, Ј.** Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878. Друга книга. Други рат. Београд, 1898, с. 110–113.
- ³ **Андреев, А.** Руските славјански комитети и българското възрожденско общество (1857–1878). Велико Търново, 2014, с. 262.
- ⁴ **Самарцић, М.** Европа и обележавање граница Србије 1878–1879. Нови Сад, 2006, с. 18–19.
- ⁵ **Игнатиев, Н. П.** Записки (1875–1878). С., 1986, с. 411.
- ⁶ **Самарцић, М.** Европа и обележавање граница Србије 1878–1879. Нови Сад, 2006, с. 42–44.
- ⁷ Пак там, с. 133–137; 140–143.
- ⁸ **Игнатиев, Н. П.** Записки (1875–1878). С., 1986, с. 268.
- ⁹ Пак там, с. 358.
- ¹⁰ Пак там, с. 358–359.
- ¹¹ Пак там, с. 425.
- ¹² **Плетњов, Г., И. Стоянов.** Планове и програми в националноосвободителното движење през Възраждането. Сборник документи. Велико Търново, 1998, с. 131.
- ¹³ **История на Добруджа.** Т. 3, С., 1988, с. 283; виж също и в: **Газенкамф, М.** Мой дневник 1877–78 г. г., Санкт Петербург, 1908, с. 38.
- ¹⁴ **Радкова, Р.** Руско-турската война 1877–1878 г. през погледа на Тодор Бурмов. – Военноисторически сборник, 1993, кн. 4, с. 149.
- ¹⁵ **Българин,** бр. 46 от 5 април 1878 г., с. 3.
- ¹⁶ **Correspondance diplomatique Roumane sous le Roi Charles I-er (1866–1880).** Deuxième edition. Bucarest, 1938, с. 314.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

- Андреев, А.** Руските славјански комитети и българското възрожденско общество (1857–1878). Велико Търново, 2014 [**Andreev, A.** Ruskite slavyanski komiteti i balgarskoto vazrozhdensko obshtestvo (1857–1878). Veliko Tarnovo, 2014].
- Българин,** бр. 46 от 5 април 1878 г. [**Bulgarin,** br. 46 ot 5 april 1878 g.].
- Газенкамф, М.** Мой дневник 1877–78 г. г., Санкт Петербург, 1908 [**Gazenkampf, M.** Moj dnevnik 1877–78 g.g. Sankt Peterburg, 1908].
- Игнатиев, Н. П.** Записки (1875–1878). С., 1986 [**Ignatiev, N. P.** Zapiski (1875–1878). Sofia, 1986].
- История на Добруджа.** Т. 3, С., 1988 [**Istoria na Dobrudzha,** Vol. 3, Sofia, 1988].
- Материали для изучения Болгарии.** Часть вторая, выпуск IV. Букарещь, 1877 [**Materiyali dlya izucheniya Bolgarii.** Chast vtoraya, vipusk IV. Bukarest, 1877].
- Плетњов, Г., И. Стоянов.** Планове и програми в националноосвободителното движење през Възраждането. Сборник документи. Велико Търново, 1998 [**Pletnyov, G., I. Stoyanov.** Planove i programi v nacionalnoosvoboditelnoto dvizhenie prez Vazrazhdaneto. Veliko Tarnovo, 1998].
- Радкова, Р.** Руско-турската война 1877–1878 г. през погледа на Тодор Бурмов. – Военноисторически сборник, 4 (1993) [**Radkova, R.** Rusko-turskata voyna 1877–1878 prez pogleda na Todor Burmov. – Voennioistoricheski sbornik, 4 (1993)].

Ристић, Ј. Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878. Друга книга. Други рат. Београд, 1898 [**Ristich, J.** Diplomska istoriya Srbije za vreme srpskih ratova za oslobozhenie i nezavisnost 1875–1878. Druga kniga. Drugi rat. Beograd, 1898].

Самарџић, М. Европа и обележавање граница Србије 1878–1879. Нови Сад, 2006 [**Samardjich, M.** Evropa i obelezhavanye granica Srbije 1878–1879. Novi Sad, 2006].

Correspondance diplomatique Roumane sous le Roi Charles I-er (1866–1880). Deuxième edition. Bucarest, 1938.